

ФРАЗЕОЛОГИЗМИ СА ЛЕКСЕМАМА БОГ И/ИЛИ ЋАВО У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ²

У раду се анализирају фразеолошке јединице ексерпиране из речника које у српском језику садрже лексеме *бог* и/или *ђаво*. Циљ овог истраживања јесте представљање фразеологизама са лексемама *бог* и/или *ђаво* у српском језику и уочавање семантичке повезаности између лексеме и фразеологизма који је садржи. Посебна пажња посвећена је упоредном проучавању структуре и значења фразеологизама са лексемом *бог*, с једне, и фразеологизама са лексемом *ђаво*, с друге стране. Полази се од претпоставке да ће фразеологизми са лексемом *бог* бити семантички позитивно обојени, док ће они са лексемом *ђаво* бити са негативном обојеношћу. Све фразеолошке јединице разврстане су у четири структурне групе: окамењена структура (*ако бог да; живи ђаво*); постојање додатка (*бога ми (мога); и за (црнога) ђавола*); граматичка замена (*не дати/давати ни богу тамјана; који ти (му, јој...) је ђаво*); лексемска замена (*боже сачувај (сахрани, саклони); бежати као ђаво од крста (тамјана, свеће)*). Класификација по структурном критеријуму показује већу заступљеност фразеолошких јединица окамењене структуре. Из анализе се види да на значење фразеологизма у целини не може битно да утиче било која промена у његовом лексичком саставу. Супротстављено значење посебно се огледа у придевима који се у фразеологизму често користе уз ове лексеме (*бог* – мио; *ђаво* – црн/рђав). Почетна претпоставка делимично је потврђена будући да је анализа показала да су фразеологизми са лексемом *ђаво* заиста изразито семантички негативно обојени, док они са лексемом *бог* такође у већини имају негативно значење.

Кључне речи: фразеологизам, *бог*, *ђаво*, структура, значење, српски језик

1. Увод

Фразеологија је релативно млада лингвистичка дисциплина, која се бави проучавањем фразеолошких јединица. Предмет овог рада чине фра-

¹ dj.sunjevaric-15757@filfak.ni.ac.rs

² Рад је представљен на VI студентској лингвистичкој конференцији *Стуликон* одржаној на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу од 12. до 14. маја 2017. године.

зеологизми који садрже компоненте *бог* и/или *ђаво*, а ексцерпирани су из *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (РСАНУ), *Речника српскохрватског књижевног језика* (РМС), *Речника српског језика* (РСЈ), *Фразеолошког рјечника хрватског или српског језика* (МАТЕЏИЋ 1982) и из *Фразеолошког речника српског језика* (ОТАШЕВИЋ 2012). Циљ истраживања јесте представљање фразеолошких јединица са лексемама *бог* и/или *ђаво* у српском језику и уочавање семантичке повезаности између лексеме и фразеологизма који је садржи. Посебна пажња биће посвећена упоредном проучавању структуре и значења фразеологизама са лексемом *бог*, с једне, и фразеологизама са лексемом *ђаво*, с друге стране.

На основу значења лексема *бог* и *ђаво* и представа које изазивају у народу³ покушаћемо да утврдимо повезаност са значењем фразеолошких јединица које садрже те лексеме. Како истиче Станојчић (2010: 280), „лексикологија даје и емоционалноекспресивну поделу фразеологизама – према сликовитости фразема, па их – зависно од контекста, односно говорне ситуације у којој се налазе саговорници – дели на две групе: фразеологизми с позитивном и с негативном обојеношћу”. Полази се од претпоставке да ће фразеологизми са лексемом *бог* бити семантички позитивно обојени, док ће они са лексемом *ђаво* бити са негативном обојеношћу.

Након осврта на претходна истраживања у другом поглављу, у трећем се приступа анализи грађе са структурног и семантичког аспекта. Четврто поглавље представља дискусију о свим питањима о којима је у анализи било речи, а пето доноси закључак.

2. Претходна истраживања

У литератури се наилази на различите дефиниције фразеологизама. Јосип Матешкић (1982: VI) наглашава: „Фраземи су јединице језика значењскога карактера које се као цјелина репродуцирају у говорном акту, располажући при томе најмање двјема пунозначним (аутосемантичким) ријечима”. Према речима Рајне Драгићевић (2010: 24), „фразеологизми јесу устаљене језичке јединице које се састоје од најмање две речи и имају јединствено значење”, док су за Данка Шипку (2006: 110) фразеолошке јединице „устаљене (везане) комбинације, гдје је могућност других комбинација условљена или ограничена”. Још једна од многих дефиниција фразеологизама говори да су то „вишелексемни спојеви, целовитог значења и релативно устаљеног лексичког састава” (МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ 2014: V). Приметно је да се свуда овај термин дефинише уз помоћ структурног и семантичког кри-

³ С обзиром на то да је реч о религијским компонентама, постоје многе представе и веровања која живе у народу, а односе се на физички изглед, карактер, станиште и сл. (в. ВУЛОВИЋ 2015).

теријума. Према томе, проучаваоци су сагласни да је фразеолошка јединица састављена од више речи (најмање две) које заједно имају исту синтаксичку функцију и да значење произилази из целине, а не од појединачних саставница фразеологизма. Ова својства изједначавају фразеолошке јединице са лексемама и сврставају их у општи лексички фонд. Насупрот ставу да су фразеологизми састављени од најмање две речи, Милорад Дешић (1984: 54) наводи да они могу имати и само једну реч, што илуструје примерима (*главом, гласом* и сл.). Поједини истраживачи приступају фразеологизмима и из угла когнитивне лингвистике, те се уочава концептуализација *главе* као једне компоненте фразеолошке јединице која утиче на целокупну семантику (в. ЈОВАНОВИЋ 2014), али и како фразеологизми осликавају концепт кретања (в. ВУЈОВИЋ 2014). Ауторке показују да је концептуализовано значење у директној вези са конвенционалним знањем, представама и искуством људи.

У српском језику се између лексема *бог* и *ђаво* уочава антонимски однос, што проистиче из легенди и народних веровања. „У народној традицији сачувани су трагови веровања у врховног небеског бога старе религије који је некада живео на земљи, док је још свет био бољи и поштенији, а сада живи на небу” (КУЛИШИЋ, ПЕТРОВИЋ и др. 1970: 33). Сама лексема *бог* упућује на нешто добро, позитивно, што се потврђује и у говору народа, када се уз помињање бога користи семантички позитивно обојен придев (нпр. *мио, благ, добар* и сл.). Народ призива бога да му помогне у невољи, спомиње га у молитвама, па чак се његово име може наћи и у неким поздравима. Све то указује на узвишену представу бога код народа. Насупрот томе, *ђавола* се људи плаше и не воле ни име да му спомињу, већ „његово име радије замењују погрдним називима или еуфемизмима: некрштеник, налетник, нечисти...” (КУЛИШИЋ, ПЕТРОВИЋ и др. 1970: 127). Народ *ђавола* повезује са злом, јер он одвраћа људе са правог пута, чини разне пакости, па и сам изглед *ђавола*, како га најчешће представљају, делује застрашујуће. Синонимни појам је *враг*. У нашем народном веровању *бог* и *ђаво* су међусобно супротстављени: „Ђаво је представник деструктивности и сваке негације. Када је бог створио овај наш свет, онда је *ђаво*, насупрот њему, створио свој *ђавољи свет*” (КУЛИШИЋ, ПЕТРОВИЋ и др. 1970: 129). Овакво поимање бога и *ђавола* запажа се и у речничким одредницама. Речник (РСАНУ) као примарно значење лексеме *бог* наводи: „у једнобожачким религијама и по неким идеалистичким филозофским схватањима: врховно биће које је створило свет, које управља њиме, највиши духовни принцип”, док за лексему *ђаво* стоји: „по народном веровању и религиозном учењу натприродно биће, које обично живи у паклу, замишљено као оличење зла, зли дух, сатана”. Фразеологизмима са овим лексемама бавила се и Марина Шафер (2015; 2016), а у циљу откривања културолошке слике и веровања народа. Ауторка долази до закључка да је знатно већи утицај митологије и

религије него хришћанског учења на представе бога и ђавола у фразеолошким јединицама, што посебно потврђују физички изглед ђавола и његова станишта (ШАФЕР 2015: 461).

У контрастивним проучавањима фразеологизама примери са лексемама *бог* и/или *ђаво* упоређивани су са примерима у енглеском и француском језику. Шафер (2016: 163) испитује фразеолошке јединице српског и енглеског језика са лексемама *ђаво*, *враг* и *devil* „kako sa leksičko-semantičkog aspekta, tako i sa aspekta porekla”. Кроз 17 семантичких група примера показана је доминантна сличност у представама ђавола код оба народа (в. ШАФЕР 2016). Контрастирањем фразеологизама са лексемом *бог* бавила се Милица Михајловић (2021), полазећи од француских примера и поредећи их са српским еквивалентима. Поред потпуних и делимичних еквивалената, ауторка издваја и примере који немају еквивалент у српском језику, као и лажне пријатеље (в. МИХАЈЛОВИЋ 2021). Анализом фразеолошких јединица у више језика пореди се и култура народа. Ова контрастивна проучавања потврђују да је „за најпрецизније схватање фразеологизама из једног језика потребно имати на уму и лингвокултуролошке аспекте” (ЈАНИЋ, СТАМЕНКОВИЋ 2022: 192).

Полазећи од резултата досадашњих проучавања фразеологизама и утврђених представа бога и ђавола, у анализи се акценат ставља на структурне ликове и семантичку обојеност ексцерпираних фразеолошких јединица.

3. Анализа фразеологизама

Целокупна грађа обухвата око две стотине фразеологизама. Фразеологизама који садрже реч *бог* је нешто више од оних са лексемом *ђаво*. Бројност фразеолошких јединица са лексемом *бог* потврђује чињеницу да „бог заштитник није једини појавни облик божјег присуства од значаја за фразеологију; његовој представи придружује се старозаветни бог творац и бог као праведни судија” (МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ 2014: 169). Сви фразеологизми који представљају предмет овог рада биће подељени на оне са лексемом *бог* и оне са лексемом *ђаво*, а унутар ових група класификовани по структурном критеријуму и семантички анализирани. Посебно се издвајају фразеологизми у којима се заједно јављају обе наведене лексеме, као и они који се могу јавити и са лексемом *бог*, али и са лексемом *ђаво*, а да се значење фразеолошке јединице у целини не промени.

Структура фразеологизама у српском језику је прилично сложена. Антица Менац (1970) бавила се овим питањем и издвајала различите врсте фразеологизама у зависности од различитих промена њихове структуре. Међутим, многи аутори их класификују на основу њиховог значења (РУ-

ЖИЋ 2012; БОГДАНОВИЋ 2017. и др.). У овом раду, с обзиром на структурни критеријум, грађу класификујемо у четири групе унутар две скупине фразеологизама (са лексемом *бог* и са лексемом *ђаво*): 1. окамењена структура; 2. постојање додатка; 3. граматичка замена; 4. лексемска замена.⁴ У оквиру ових група фразеологизми се анализирају семантички.

3.1. Фразеологизми са лексемом *бог*

Готово две трећине грађе (61%) чине фразеологизми у чијем се саставу налази компонента *бог*. Највише фразеолошких јединица са лексемом *бог* се у свим речницима из којих је ексцерпирана грађа јавља у истом облику. Иако је структура у великом броју ових фразеологизама окамењена, значење је веома разноврсно.

3.1.1. Окамењена структура

Половина фразеологизама са лексемом *бог* из грађе (51%) има непромењен облик. Један број фразеолошких јединица из ове групе употребљава се 'за изражавање жеље, наде да ће се нешто остварити или за изражавање неизвесности'⁵: *ако бог да*; *боже здравља*; *да не да бог* и др. У наведеним примерима уочљиво је схватање бога као свемоћног бића коме се износе жеље и надања. Фразеологизмима *бога ради*; *бога ти*; *молити [некога]*⁶ као *бога* указује се на неко преклињање или усрдно мољење некога. Већ само поређење мољења неке особе са мољењем бога потврђује јачину и значај тог чина. Поред овог значења, фразеологизам *бога ти* користи се 'у заклињању, чуђењу и љутњи'. Обраћање богу молитвом или исповедање неке особе илуструју фразеологизми *помирити се с богом*; *призвати бога*. Када је нешто 'одлично, изузетно или изванредно' употребљавају се фразеологизми *бити за богове*; *бог богова*; *мали бог*. И ова значењска подгрупа указује на узвишену представу бога, а може да означава и особу која је главна или најмоћнија, и тада се овој скупини придружује и фразеологизам *бог и батина*. Приликом појачавања тврђења и уверавања у значењу 'заиста, сигурно, стварно' користе се фразеолошке јединице *бог и богме*; *бог и душа*; *к(а)о бог*; *тако ми бога*; *у бога*⁷. Код примера из ове подгрупе јавља се „једночлани синоним” (в. DRAGIĆEVIĆ 2009: 39). Фразеологизмима *како бог заповеда*; *као што је богу воља* означава се исправан поступак неке особе у складу са богом, али се изражава и задовољство када нешто 'не може бити боље, лепше'. О непостојању кривице, недужности говори се у примерима *за права бога*; *на праведну богу*. Још једно од многобројних значења која имају ове фразеолошке јединице представља особу која жели да достигне бога, тј. нешто узвишено, велико, изузетно значајно: *понети се до бога*; *ухватити бога за браду*. Анализиране подгрупе фразеологизама са окамењеном структуром носе у различитој мери позитивно обојена значења.

Међутим, у грађи се налазе и окамењени фразеологизми са лексемом

бог који нису семантички позитивно обојени. Тако ексцерпирани фразеолошке јединице означавају и близину, наговештај или долазак смрти. То је посебно изражено у фразеологизмима као што су *бог дао*, *бог узео* 'кад неко умре, обично дете'; *богу душу*; *док бога [у некоме] чујеш*; *препоручити своју душу богу*. Последња три фразеологизма из ове подгрупе односе се на особе које су на самрти и које или трпе 'неиздрживе болове' или се моле богу. Фразеолошке јединице *до бога се чује*; *жали боже* налазе се у значењу неке велике жалости, штете, што показује и даљина до које се чује лош глас. И у безизлазној ситуацији користе се фразеологизми са лексемом *бог*, а означавају да решења нема и да 'другачије не може бити' (*другог бога нема*; *нема бога*). *Бог да прости [нешто]*; *бог с нама* су фразеологизми који се користе приликом говора о нечем пропалом, непријатном или изгубљеном. Поред наведених подгрупа, у грађи се налазе и други семантички негативно обојени фразеологизми: *где бог свога нема* 'врло далеко, у забаченом крају, далеко од цивилизације, у недођији'; *знати свога бога* 'предосећати да ће се нешто непријатно десити и унапред се помирити с тим'; *као бог и шеширија* 'за истицање потпуне супротности' и др.

Анализа фразеологизама окамењене структуре са лексемом *бог* показује не тако малу заступљеност семантички негативно обојених фразеолошких јединица. Њима се исказују разнолика значења и употребе у различитим говорним ситуацијама.

3.1.2. Постојање додатка

Није редак случај да се уз фразеологизам нађе у загради додатна реч која није неопходна за разумевање значења у целини, а и ако се искористи, неће доћи ни до какве семантичке промене. Таквих је 10% ексцерпираних фразеологизма са лексемом *бог*. Како ће ови фразеологизми са лексемом *бог* бити употребљени зависи од појединца који их користи.

Најчешће се као придодата реч јавља придев, што илуструју примери *бог и (божја) вера* 'заиста, нема сумње'; *богу (милом) хвала*; (*последњи*) *дуг богу платити*. Фразеологизам *богу (милом) хвала* замењује 'узвик за изражавање задовољства што се нешто добро завршило, што се напакон извршило оно што се с нестрпљењем очекивало' и значење му је позитивно обојено, за разлику од последњег, који има значење 'преминути, умрети'. Различите врсте заменица такође могу представљати необавезан додаток фразеологизмима: *бога ми (мога)* 'заиста, збиља'; *боже (ме, ми) прости* 'за извињавање или ублажавање онога што је речено'; *да (те) бог сачува*. Последњи фразеологизам из ове подгрупе може имати више значења у зависности од тога да ли изражава 'забринутост или зграњавање при непријатној помисли' или се користи 'у појачаном одбијању, одрицању', те је семантички негативно обојен. Понекад се као придодате лексеме могу јавити глаголи (*ни род ни помоз(и) бог (не бити)* 'никакав род, ни по чему близак

с неким, ни рођак ни пријатељ’) или помоћне речи (*богу (је) плакати* (уп. *до бога се чује* и *жали боже* са окамењеном структуром); *гледати (у) [некога] као (у) бога*; (*и*) *боже помози* ’добро, подношљиво, не толико лоше’). Из ове подгрупе *гледати (у) [некога] као (у) бога* једини је семантички позитивно обојен фразеологизам, а представља концепт визуелног опажања, у коме перципијент осећа дивљење према објекту посматрања (ШТРБАЦ 2018: 44). Фразеологизми могу поседовати више различитих додатака, а то потврђују следећи примери: *за (име) бога (милога)* ’забога, побогу’; *боже (госпoде, благи, мили)* ’за изражавање великог чуђења, зграњавања’. У грађи се јавља и могућност припајања целе синтагме, а значење притом остаје непромењено: *буди (будите) бог с нама (и анђели божји)*. Користи се углавном у чуђењу, али и ’после спомињања неког зла, у жељи да оно не наиђе’.

У случајевима када је необавезни додатак носилац одређеног значења може се такође говорити о позитивно/негативно обојеном додатку. Најчешће је придодата лексема позитивно обојена (*божји, мио, благи* и сл.), што потврђује позитивну представу бога код народа. Фразеологизми *боже (госпoде, благи, мили)* и *за (име) бога (милога)*, који су семантички негативно обојени, задржавају своје значење без обзира на могући позитивно обојен додатак. У овој групи примера запажа се већи број семантички негативно обојених фразеологизама од оних са позитивном обојеношћу. Што се саме структуре тиче, она није у великој мери нарушена постојањем додатка.

3.1.3. Граматичка замена

Аутори речника приликом обраде фразеологизама подразумевају промену лица код глагола и заменица у различитим контекстима и то обележавају стављањем других граматичких облика у заграду. Пошто има више таквих могућих облика, најчешће се прибегава скраћеници *и сл.* Граматичка замена прилагођава фразеологизам контексту, а не утиче на његово значење. Овакву структуру има 18% примера са лексемом *бог* у грађи.

Када фразеолошка јединица садржи неки глагол, обично се наводи његов свршени и несвршени облик: *наз(и)вати (заз(и)вати) бога*; (*на*)*правити бога [од некога]* ’обожавати, претерано ценити некога, дивити се’; *не дати/давати ни богу тамјана*; *примити/примати (прихватити) бога*. Први и последњи наведени фразеологизам односе се на сусрет и поздрављање спомињањем бога, с том разликом што *наз(и)вати (заз(и)вати) бога* означава поздрављање, а *примити/примати (прихватити) бога* отпоздрављање. Фразеолошка јединица *не дати/давати ни богу тамјана* има негативно обојено значење, јер се односи на шкрту особу. Примери за фразеологизме у којима има више облика глагола у зависности од лица на које се односи су: *добићеш ти (добиће он и сл.) свога бога* ’платићеш (платиће итд.) за то што радиш (ради итд.), сносићеш последице тога што радиш’; *иди (идите, нека иде, иду) (пођите) с (милиј) богом* ’остави(те) ме (нас) на миру, иди(те)

до ђавола, бестрага’; *моли* (*молите, нека моли, моле*) *бога* ’буди срећан што је изостало нешто лоше, непријатно што је могло да се деси’. Потврдност/ одричност глагола јавља се у фразеологизмима за изражавање жеље и наде: (*не*) *дај боже*; (*не*) *дао бог*. Глаголи из ових фразеологизама могу се употребити у потврдном, али и у одричном облику.

Постоје случајеви у којима се може употребити одређени или неодређени придевски вид, као што је у фразеолошкој јединици *ни за жива (живога, милога) бога*, која има значење ’никако, нипошто, ни по коју цену, ни у ком случају’. Преостали фразеологизми из ове групе имају замену облика заменице: *бог на ти* (*ви и сл.*) ’ти си једина нада, једино уздање, једини који можеш’; *видети свога (мога, твога и сл.) бога* ’рђаво проћи, страдати, добити заслужену казну, искусити нешто непријатно’⁸; *и бог ме* (*те, га и сл.*) *је заборавио* ’остао је (си, сам и сл.) заборављен, напуштен од свих’; *показати [некоме] свога (његовог) бога* ’научити некога памети, опаметити га; казнити некога за учињено’ и др. Фразеолошке јединице *ако бога знаш* (*зна-те*); *бог с тобом* (*с вама*) (*био*); *бог те* (*је, га, вас и сл.*) (*не*) *видео* припадају истој семантичкој групи и изражавају чуђење и прекор. На основу анализе граматичке замене у ексцерпираним фразеологизмима запажамо знатан број фразеолошких јединица са негативном семантичком обојеношћу.

3.1.4. Лексемска замена

Неретко се догађа да у оквиру фразеологизма нека реч буде замењена синонимом или семантички блиском речју (21% примера са лексемом *бог*). И у овој групи значење фразеологизма остаје исто, без обзира на могуће замене појединих лексема, јер „значење цијелог фразеологизма не проистјече из значења појединих дијелова, није једнако зброју њихових значења” (MENAC 1970: 1).

Фразеолошке јединице које означавају смрт појављивале су се у свим анализираним структурним групама фразеологизама са лексемом *бог*. Ипак, у овој групи их је највише: *бог* (*је*) *узео* (*позвао, примио, призвао*) [*некога*] (*к себи*); *дати* (*предати*) *богу* *душу*; *оправити* (*отпремити/отпремати, (по)слати, испратити*) [*некога*] *богу* *на истину*; *отићи* (*ићи, одлетети, вратити се, поћи*) *богу* *на истину* (*рачун*). Фразеологизми *бог да* (*нека*) *му* (*јој, им и сл.*) *душу прости*; *бог да* (*нека*) *га прости* и *бог му* (*јој, им и сл.*) *дао души лако* (*рајско насеље*) представљају ’узречице при опраштању с покојником после његове смрти или при спомињању његовог имена’. Једина фразеолошка јединица из ове подгрупе која се значењски мало разликује је *оправити* (*отпремити/отпремати, (по)слати, испратити*) [*некога*] *богу* *на истину*. Она се јавља у значењу ’убити/убијати некога; надживети, дочекати

⁸ Добро је запажање Марине Шафер (2015: 459) које се ослања на хришћанство, по коме само мртви могу видети бога, те се овај фразеологизам тумачи и као претња смрћу.

да други пре умре’.

Као могућа замена речи у фразеологизму јавља се синонимни глагол или неки други глагол са сличним значењем: *богом кумити (салетати) [некога]* ’у молби и преклињању’; *боже (ме) сачувај (сахрани, саклони, заклони)* (уп. *да (те) бог сачува*); *живети (уживати и сл.) као мали бог* ’живети лагодно, у благостању, лепо, угодно’; *кад је бог по земљи ходао (ходио)* ’врло давно, у давно доба; у златна времена, у време када се много боље живело, у доба благостања’ и др. Именица у фразеологизму такође може бити замењена синонимом или неком именицом која јој је блиска по значењу: *бацати се камењем (капом) на (у) бога* ’чинити нешто веома лоше, неко велико зло; жалити се без стварног разлога; грешити, бити велики грешник’; *богу иза леђа (за леђима, иза ногу)* (уп. *где бог свога нема*); *дивота (милина) у бога* ’дивно, савршено’; *красти богу (од бога) дане (време)* ’не радити ништа, ленчарити, беспосличити, дангубити, траћити време’; *на правди (праву) бога* (уп. *за права бога; на праведну богу*); *скидати (све) богове (свце) с неба* ’страшно псовати, богохулити’. Остали фразеологизми са лексемом *бог* из грађе који имају овај тип замене су: *бог је најпре (прво) себи браду створио* ’свако је себи најпречи’; *и (на) бог* ’свршено, готово, нема друге’; *како је (милом) богу воља (драго)* ’колико хоћеш и можеш’; *ни/не дај боже, ни/не дао бог* ’ни приближно, ни изблиза; никако, далеко од тога’; *није бог зна шта (какав)* ’не вреди много, није ништа нарочито’; *ништа под милим (драгим) богом* ’баш ништа, нимало’ и др.

Обрада ексцерпираних фразеолошких јединица које имају лексемску замену, тј. могућност употребе синонима или семантички блиске речи показује широку лепезу значења фразеологизама, али и повезаност са семантичким пољима из претходних група. Доминантно је значење смрти у овој групи фразеологизама, што проузрокује преовладавање фразеологизама са негативном обојеношћу. Као замена у овој групи јављају се различите врсте речи, од именица и глагола до помоћних речи попут предлога и везника.

3.2. Фразеологизми са лексемом *ђаво*

Знатно мањи део грађе заузимају фразеолошке јединице које у свом саставу имају именицу *ђаво* (32%). То се може повезати и са негативним представама *ђавола* код народа. Најбројнији су фразеологизми са окамењеном структуром, док се у осталим групама јавља свега неколико фразеолошких јединица.

3.2.1. Окамењена структура

Укупно 61% ексцерпираних фразеологизама са лексемом *ђаво* карактерише несташног, лукавог, домишљатог човека који је спретан и вешт: *ђаво од човека; ђаво човек; ђавола би на леду потковао; живи ђаво*. Ови примери од-

носе се на сналажљиву особу, али у негативном контексту ('враголан'). Такви су и фразеологизми *знати где ђаво спава*; *знати где је ђаво поткован*; *знати сто ђавола*, с тим што они носе и једну позитивну особину, која подразумева велико знање и обавештеност. Наведене особине се „у зависности од контекста и перспективе говорног лица, могу схватити као позитивне односно негативне вредности са истом таквом експресивном тоналношћу” (ШТРБАЦ 2018: 187). За некога који увек жели да учини нешто лоше, пакосно или да посвађа људе око себе каже се: *ђаво му не да мира*; *женити ђавола*. На лоше карактерне особине људи односе се и следећи фразеологизми: *ђаво је ушао [некоме] у главу*; *продати се ђаволу*; *ушао ђаво [некоме] под кожу*. Њима се упућује на особе које непоштено поступају, које су изгубиле здраво расуђивање и скренуле са правог пута. Фразеологизми *ђаволу у торбу доћи*; *ђаво да га носи*; *ђаво га однео*; *однео га ђаво [некуд]* означавају да је нешто нестало или пропало, а могу се користити и у љутњи. У примерима *донео [некога] ђаво*; *откуда га ђаво донесе* указује се на неку непожељну особу која се појавила у незгодно време. Фразеолошке јединице које су састављене само од предлога и именице такође су семантички негативно обојене (*на ђавола* и *по ђаволу* 'на несрећу, неком несрећом, као за пакост'; *ни ђаво* и *ни ђавола* 'нико, ништа'; *од ђавола* 'из несташлука'). Значења свих наведених фразеологизама изразито су негативно обојена, а то потврђују и бројни други примери: *бацити [нешто] до ђавола* 'напустити, одбацити, оставити нешто'; *ђавола*⁹ 'никако, ни говора'; *живети као ђаво у мало воде* 'мучити се, патити'; *није ђаво него враг* 'све је то исто (обично о неком злу), свеједно је, једнако је'; *однео ђаво шалу* 'ситуација је постала озбиљна и опасна'; *ружан као ђаво* 'веома, изузетно ружан'¹⁰; *с ђаволом дошло, с ђаволом прошло* 'како дошло (стечено), тако прошло (нестало)' и др.

Остали фразеологизми који припадају овој групи ипак имају позитивно обојено значење, без обзира што садрже лексему *ђаво*: *без ђавола* 'без непријатности, без проблема, мирно, на миру, без трзавица, мука'; *истерати ђавола [из некога]* 'смирити, умирити некога'; *није ђаво онако црн како га сликају* 'бољи је него што се мисли, него што га глас бије'; *расте [неко] као да га ђаволи за уши вуку* 'расти необично брзо, изузетно брзо'. Позитивна семантика присутна је у овим примерима захваљујући другим лексемама у фразеологизму које одбацују негативно значење *ђавола*.

Из анализе прве групе фразеологизама са лексемом *ђаво* види се да доминирају они са негативном обојеношћу, уз само неколико изузетака. Иако ова група подразумева потпуну формалну непроменљивост фразеологизма,

⁹ Овај пример потврђује став Милорада Дешића (1984: 54) да фразеологизам може имати и само једну реч.

¹⁰ „Ђаво има лик човека, али с малим роговима на врху чела, са избуљеним и крвавим очима, руњав је по целом телу, у лицу црн, са шиљастом брадицом унапред повијеном као у јарца, ретким брковима, а нос му је дугачак и повијен као у орла” (КУЛИШИЋ, ПЕТРОВИЋ и др. 1970: 128).

и у окамењеним фразеолошким јединицама могућа је употреба лексеме *враг* уместо *ђаво*.

3.2.2. Постојање додатка

Међу фразеологизмима са лексемом *ђаво* само шест (9%) садржи додаток у загради који се може употребити, али фразеологизам функционише и без њега. Као додаток јавља се придев (*и за (црнога) ђавола* 'за било кога, и за најгорег'), заменица (*као да је (неки) ђаво ушао у њега; ушао је (неки) ђаво у њега* 'променио се и постао рђав, opak, безобразан, дрзак; не може да се смири, игра се без потребе својом судбином')¹¹, именица (*тражити ђавола (свећом, без свеће, лучем)* 'излагати се без потребе опасности, срљати у пропаст, невољу; подухватити се ризичних, незгодних ствари'), па чак и број (*ићи (отићи, послати, отерати) до (сто) ђавола* 'губи се, нестани, бежи ми с очију, остави ме на миру'). Фразеологизму се може додати и група речи, а то на најбољи начин илуструје пример *ђаво ни(ти) оре ни(ти) копа (него ради о злу, око кристене душе и сл.)* 'треба бити на опрезу, јер се несрећа може догодити у сваком тренутку'.

Као што је показала анализа, додаток не мења значење фразеолошке јединице. Супротност у представљању бога и ђавола уочава се и преко придева који се додаје уз именице *бог* и *ђаво*. У првом случају користи се придев *мио*, а у другом *црн*, који се може наћи и у значењу *рђав* (РСАНУ). Сви додаци који се овде јављају негативно су обојени, осим када је реч о *свећи* „као предмету за осветљење и као религијско-обредном предмету” (ВУЛО-ВИЋ 2015: 119). За разлику од овакве структурне групе код фразеологизама са лексемом *бог*, овде су сви негативно обојени и означавају нешто лоше, неку опасност и зло.

3.2.3. Граматичка замена

Најмања група фразеологизама са лексемом *ђаво* наводи различите граматичке облике ради лакшег прилагођавања контекстима у којима се употребљава. У ексцерпираној грађи само се четири фразеолошке јединице (6%) могу уврстити у ову групу: *доћи ће (дошао је) ђаво по своје* 'пропашће (пропало је) нешто неправедно стечено; стићи ће (стигла је) заслужена казна због рђавог поступања; смрт се не може избећи; догодиће се несрећа'; *ђаво га (те, ју...) је узео под своје (у своје канџе)* 'почео је да ради, да се понаша како не ваља, пошао је рђавим, лошим путем'; *који ти (му, јој...) је ђаво* 'шта ти (му, јој...) је, шта је с тобом (њим, њом...), шта се десило'; *нека те (га, вас...) ђаво носи* 'нека буде по твом (његовом, вашем...), како ти кажеш (он

¹¹ У значењу фразеологизма *ушао ђаво* у кога или коме (*под кожу*) Гордана Штрбац (2018: 110) уочава концепт лутње са обележјем ингресивности, тј. „указује на почетну фазу јављања лутње у субјекту”.

каже...)'.

Сви фразеологизми у оквиру ове групе имају различита значења и одnose се на различите ситуације. Фразеолошке јединице су семантички негативно обојене, а углавном се користе у љутњи. Уочава се да су најчешће навођени могући облици заменица, док се у примеру *доћи ће (дошао је) ђаво по своје* наводи могућност употребе перфекта уместо футура првог.

3.2.4. Лексемска замена

Нешто више примера него у претходне две групе замењује неку реч коју садржи значењски блиском речју (24%). Као и код фразеологизама са лексемом *бог*, и ови са лексемом *ђаво* могу заменити глагол, а да значење и даље остане непромењено. Такви су *ђаво и по кошта (стаје)* 'кошта претерано много'; *ђаво не спава (не мирује)* (уп. *ђаво ни(ти) оре ни(ти) копа (него ради о злу, око крштене душе и сл.)*); *патити (мучити се) као ђаво у плиткој води* 'живети врло тешко, с много проблема, у непрестаним бригаама'; *послати (отерати) до сто ђавола (к ђаволу)* 'казати или помислити, пожелети да се неко изгуби, да оде; јако се наљутити на некога'; *продати (записати, дати, предати, завештати) душу ђаволу* 'кренути лошим путем, постати зао, уортачити се с неким лошим, ући у лош савез'; *седети (врпољити се) као ђаво на џомби* 'бити веома нестрпљив, нервозан, немиран; седети врло неудобно'; *ту је ђаво умешао (умочио) своје прсте* 'ситуација се изненада погоршала и искомпликовала' и др.

У значењу одрицања ('баш ништа, никако, уопште, сасвим, потпуно') користе се два фразеологизма из ове скупине: *ђаво изио (однио, попио)* и *ђаволе сажди (ужди)*, а фразеолошке јединице са лексемом *ђаво* користе се и да означе особу која се увек може снаћи (али у негативном контексту), која је препредена и лукава: *ђаволу је испод чекића побегао (утекао)* и *искочити (испасти) ђаволу из торбе* (уп. *ђаво од човека; ђаво човек; ђавола би на леду потковао; живи ђаво*). Остали примери из грађе који илуструју замену лексеме у фразеологизму су: *исти (један) ђаво* 'једнако, исто, свеједно; иста ствар'; *мрзети [некога] као ђаво крст (тамјан, свећу)* 'силно, веома мрзети некога'; *ту (у томе) је ђаво* 'у томе је проблем, потешкоћа', а у фразеолошкој јединици *бежати (уклањати се, зазирати) [од некога, од нечега] као ђаво од крста (тамјана, свеће)* предвиђена је замена и глагола и именице. Овај фразеологизам означава упорно избегавање или неподношење некога или нечега, а као и у примеру *мрзети [некога] као ђаво крст (тамјан, свећу)* и овде постоји могућност замене лексеме *крст* речима *тамјан* или *свећа*. Те три именице симболизују веру и повезане су са богом, док *ђаво*, као нечастива сила, бежи од тога и не подноси их.

И ова група обилује негативно обојеним фразеологизмима. У њима највише могућности за замену лексеме пружају глаголи.

3.3. Фразеологизми са лексемом *бог* : *ђаво*

Поред обрађених фразеолошких јединица које у свом саставу имају лексему *бог* или *ђаво*, у грађи постоје фразеологизми у којима су *бог* и *ђаво* у одређеном типу односа, било да се срећу заједно или се међусобно замењују. Такви примери заузимају преосталих 7% грађе.

У изворима се јављају само две фразеолошке јединице у чијем саставу се налазе обе лексеме: *и богу и ђаволу (врагу)* 'сваком, и једнима и другима'; *палити богу и ђаволу (врагу) свећу* 'настојати удовољити (улагивати се) двома странама'.¹² У овим фразеологизмима уочава се одвојеност два света, супротстављеност две стране. У њима не можемо запазити конкретно семантички позитивну/негативну обојеност, али је очигледно да се оба фразеологизма одnose на особу која је између две супротности, можда чак и дволичну.

Ретки су примери фразеологизама у којима може доћи до замене ових антонима, тако што се фразеологизам са лексемом *бог* у неком контексту може јавити у потпуно истом облику са лексемом *ђаво* на месту именице *бог*. „Следећи Чајкановића, могли бисмо у фразеологизмима у којима *ђаво* (враг) алтернира с богом, помишљати на *ђавола* као наследника старог врховног бога, чије је атрибуте и ингеренције *ђаво* преузео” (МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ 2014: 33). На пример, различите варијанте фразеологизма са лексемом *бог* означавају нешто непознато, што нико не зна, а немогуће је сазнати: *бог зна*; *бог свети (један, сâм) зна*; *бог би га (свети) знао*; *питај бога (бог те питај)*. Исто значење носе и идентични фразеологизми са лексемом *ђаво*: *ђаво (би) га знао*; *ђаво ће га знати*; *ђаво зна*. Овакво значење фразеолошке јединице није прецизно обојено, те дозвољава могућност употребе ова два антонима без промене значења.

Значење фразеологизама из ове групе односи се и на простор. Како истиче Драгана Мршевић-Радовић, „у народној фразеологији је уобичајено да се далеки простор (даљина) најпре резервише за зла и опасна демонска бића” (2014: 33). Стога постоје примери фразеологизама са лексемама *бог* и *ђаво* који означавају велику удаљеност, забачен крај који је далеко од цивилизације – *где је бог рекао лаку ноћ* : *ту је и ђаво рекао лаку ноћ*. Структура ових фразеологизама је идентична.

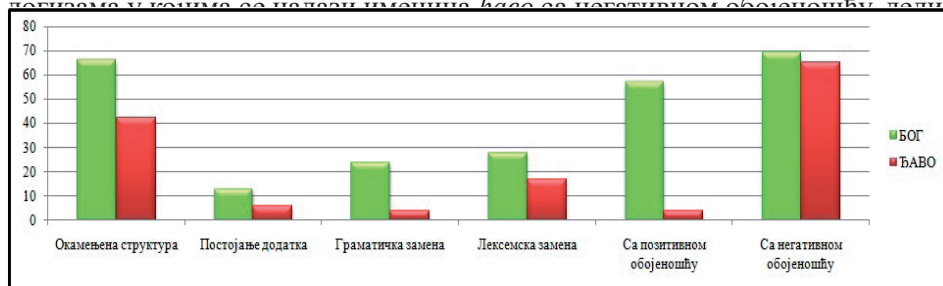
Фразеологизми *коз(а) бога*; *који бог* користе се у љутњи, прекору и обично замењују *зашто*, као и слични примери са именицом *ђаво* (*који ђаво*; *ко(је)га ђавола*). Преостале фразеолошке јединице које садрже овај антонимски пар су *неки бог* : *неки ђаво*. Њима се именује непозната ствар, нешто неодређено, а на то значење нам указује и сама неодређена заменица коју садрже оба наведена фразеологизма.

¹² Шафер (2016: 174) наглашава да је *палити богу и ђаволу (врагу) свећу* „једина забележена frazema у српском језику која садржи обе ове лексичке компоненте, *bog* i *đavo*”. Међутим, у изворима налазимо и издвојени фразеологизам *и богу и ђаволу (врагу)* са квалификатором *разговорно*.

На основу ове анализе видимо да значење фразеолошке јединице остаје непромењено и након замене једне речи речју супротног значења. Семантика је неутрална, без икакве обојености. Структура ових фразеологизама је углавном окамењена, са ретким примерима у којима постоји могућност уметања неког додатка. Међутим, примере из ове групе можемо посматрати и као једну фразеолошку јединицу, која само претпоставља замену једне речи, тј. лексеме *бог* антонимом *ђаво*.

4. Дискусија

Највише фразеологизама који чине грађу овог рада у свом саставу садржи лексему *бог* (61%), са именицом *ђаво* је 32%, док преостали део обухвата све оне са односом *бог* : *ђаво*. Класификацијом ексцерпираних фразеолошких јединица долази се до чињенице да већина има окамењену структуру (56%). У осталим структурним групама налази се приближно једнак број примера: 9% фразеологизама из грађе претпоставља употребу додатка, 14% врши неку граматичку замену, док се у 21% примера замењује нека лексема. Полазећи од поимања бога и ђавола у народу, покушали смо да утврдимо повезаност позитивне/негативне представе, које код људи настају при њиховом помињању, са позитивном/негативном обојеношћу фразеологизама који садрже те лексеме. Почетна претпоставка да ће фразеолошке јединице са лексемом *бог* бити семантички позитивно обојене, за разлику од фразеологизама у којима се нека лексема *ђаво* са негативном обојеношћу, доби-

Графички приказ 1. Однос фразеологизама са лексемама *бог* и/или *ђаво* у свим групама

Анализом примера из ексцерпиране грађе издвојено је неколико већих семантичких поља око којих се удружују фразеологизми: значења близине или доласка смрти, изражавања жеље и наде, чуђења и прекора, карактерне црте личности и сл. Фразеологизми са компонентом *ђаво* доминантно упућују на моралну и телесну ружноћу под утицајем митологије и народних веровања.

5. Закључак

Фразеологизми са лексемама *бог* и/или *ђаво* у српском језику, забележени у речницима, показују велику разноврсност и када је у питању структура, али и када се ради о њиховом значењу и употреби. Анализа је показала да на значења не може да утиче никаква структурна промена јер религијска компонента у фразеологизму носи са собом постојеће представе и веровања људи.

У структурној анализи примера из грађе доминантна је група примера са чврстом, окамењеном структуром (56%), а потом су најбројнији фразеологизми где су у употреби могуће различите међусобно блискозначне лексеми (21%). Када је у питању њихово значење, фразеологизми су најчешће негативно обојени (62%), што је у супротности са позитивним представама бога. Тиме је потврђена јединственост значења фразеолошких јединица, на које битно не утиче семантика појединачних компонената. Претходна истраживања ових фразеологизама показала су митолошко порекло са хришћанским елементима, као и њихова значења. Овим радом расветлили смо речничку грађу фразеологизама са лексемама *бог* и/или *ђаво* у српском језику у погледу њихове структуре са указаним могућим додацима и заменама, а испитана је и семантичка обојеност која је често независна од компоненте фразеологизма.

Како би се стекао увид у потпунију слику савремене употребе фразеологизама са лексемама *бог* и/или *ђаво*, остаје могућност да се испита њихова фреквентност и актуелна перцепција говорника српског језика ових примера или шире, у поређењу са другим фразеолошким јединицама које садрже религијске компоненте.

Цитирана литература

- БОГДАНОВИЋ, Маријана. „Фразеологизми као средства изражавања временских значења у српском језику”. *Језик, књижевност, време: језичка истраживања* (2017): 189–201.
- ВУЈОВИЋ, Душанка. „Поредбени глаголско-именички фразеологизми са значењем кретања у српском језику”. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 57/2 (2014): 115–126.
- ВУЛОВИЋ, Наташа. *Српска фразеологија и религија: лингвокултуролошка истраживања*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2015.
- ДЕШИЋ, Милорад. „Критеријуми за одређивање фразеологизама у речницима савременог српскохрватског језика”. *Лексикографија и лексикологија* (1984): 53–67.

- ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- ЈАНИЋ, Александра и Душан СТАМЕНКОВИЋ. *Енглеско-српска контрастивна лексикологија*. Ниш: Филозофски факултет, 2022.
- ЈОВАНОВИЋ, Јована Б. „Когнитивнолингвистичка анализа фразеологизама с компонентом глава у српском језику”. *Наш језик*, 45/3–4 (2014): 69–88.
- КУЛИШИЋ, Шпиро и Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић. *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит, 1970.
- МИХАЈЛОВИЋ, Милица М. „Француски фразеологизми са лексемом *Dieu* (Бог) и њихови српски еквиваленти”. *Наслеђе*, 49 (2021): 47–62.
- МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, Драгана. *Фразеологија и национална култура*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2014.
- РУЖИЋ, Владислава. „Концепт нестанка осликан фраземама српског језика”. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 55/2 (2012): 93–103.
- СТАНОЈЧИЋ, Живојин С. *Граматика српског књижевног језика*. Београд: Креативни центар, 2010.
- ЧАЈКАНОВИЋ, Веселин. *Мит и религија у Срба*. Београд: Српска књижевна задруга, 1973.
- ШАФЕР, Марина. „Неки митолошки и хришћански елементи у српској фразеологији”. *Савремена проучавања језика и књижевности*, 6/1 (2015): 457–463.
- ШТРБАЦ, Гордана. *Фразеологија о човеку и човек у фразеологији*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2018.
- DRAGIĆEVIĆ, Rajna. „O problemima identifikacije frazeologizama”. *Zeitschrift für südslavische Sprachen, Literaturen und Kulturen 1* (2009): 35–44.
- MENAC, Antica. „O strukturi frazeologizama”. *Jezik (časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika)*, 1 (1970): 1–4.
- ŠAFER, Marina J. „Frazеологизми са лексемима *đavo* (vrag) / *devil* у српском и енглеском језику”. *Zbornik za jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 6 (2016): 159–191.
- ŠIPKA, Danko. *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska, 2006.

Извори

- ОТАШЕВИЋ, Ђорђе. *Фразеолошки речник српског језика*. Нови Сад: Прометеј, 2012.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–III, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969; IV–VI, Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I– , Београд:

САНУ, Институт за српски језик САНУ, 1959– .

РСЈ: Речник српскога језика, Нови Сад: Матица српска, 2011.

МАТЕШЋИЋ, Josip. Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika. Zagreb: Školska knjiga, 1982.

Dorđe V. Šunjevarić

PHRASEOLOGISMS WITH LEXEMES *BOG (GOD)* AND/OR *ĐAVO (DEVIL)* IN THE SERBIAN LANGUAGE

In this paper, we analyse phraseologisms excerpted from dictionaries, which in the Serbian language contain the lexemes *bog (god)* and/or *đavo (devil)*. The goal of this research is the presentation of phraseologisms with lexemes *bog (god)* and/or *đavo (devil)* in Serbian and observation of the semantic connection between the lexeme and the phraseologism which contains it. Particular attention has been given to the comparative study of structure and meaning of the phraseologisms with the lexeme *bog (god)* on the one hand, and phraseologisms with the lexeme *đavo (devil)* on the other hand. The assumption is that the phraseologisms with the lexeme *bog (god)* will have positive semantic associations, while the ones with the lexeme *đavo (devil)* will have negative associations. All phraseologisms are classified into the following groups: those with a fixed structure (*ako bog da; živi đavo*); those which imply the existence of an optional element (*boga mi (moga); i za (crnoga) đavola*); those where the grammatical form of a lexeme can be changed (*ne dati/davati ni bogu tamjana; koji ti (mu, joj..) je đavo*); and those where a word can be substituted by a semantically close word (*bože sačuvaj (sahrani, sakloni); bežati kao đavo od krsta (tamjana, sveće)*). The most of the phraseologisms have fixed structure (56%). The analysis shows that the meaning of the phraseologism cannot be majorly influenced by any change in her lexical composition. The semantic classification is thus considerably more diverse. The opposing meaning can be especially noticed with the adjectives which are, in the phraseologism, frequently used with the lexemes *bog (god)* and *đavo (devil)*. The initial assumption has been partially confirmed since the analysis showed that the phraseologisms with the lexeme *đavo (devil)* indeed have pronounced negative semantic associations, while those with the noun *bog (god)* also have negative meanings in most cases.

Key words: phraseologism, *god*, *devil*, structure, meaning, Serbian.